

Չեռագիրք. Երուսաղէմ, Թ. 1193, Թղ. 82բ (1476): Չմմառ, Անտոնեանց Թ. 100, Թղ. 189ա—190բ (ԺՁ.): Բերլին, Թ. 37, 177ա—178բ (1703): Վենետիկ, Գանձարան Ա. (°), էջ 138:

Հրատարակուած՝ Տեւկանց, Հայերգ, էջ 4—6:

Մենք բնագիր առած ենք Անտոնեանց Թ. 100 եւ համեմատած Տեւկանցի օրինակին հետ:

Սաղազայ երէց հետեւած է հոս Գիրք մանկութեան Քրիստոսի անվաւերականին (հմմտ. Անկանոն գիրք Նոր Կտակարանաց, Վենետիկ 1898, էջ 41—42, 49—50, 60—65):

3. ՊՈՒՆՅԻ ՍԱԳԱՂԻ ԱՍՏՅԱԼ

Երեւանի Մատենադարանի Թ. 5306 ձեռագրին մէջ գտնուած է Ֆրիլի «ի վերայ եղբայրասպանին» տաղի («Օրհնեալ անուն արարողին» սկզբնաւորութեամբ) մէկ փոփոխակը, որուն առաջին տունը անընթեռնելի է: Վերնագիր կը կրէ «Պոռեցի Սաղազի ասացեալ»: Այս փոփոխակը հրատարակուած է 1936ին Երեւանի «Գրական թերթի» մէջ (հմմտ. Ֆրիլ. բանաստեղծութիւններ, Երեւան 1941, էջ 262, ծան. 36): Ինձ անմատչելի է այդ հրատարակութիւնը. անձանօթ է այլուստ նաեւ Պոռեցի Սատաղայ: Նոյն տաղին երկրորդ փոփոխակ մ'ալ ունինք Աշըղ Քոչակ Վանեցուց անունով եւ «Ա՛յ սիրելիք, ականջ դրէ՛ք...» սկզբնաւորութեամբ, զոր գտած է Տիրայր արքեպիսկոպոս Վենետիկի Թ. 1823 ձեռագրին մէջ եւ հրատարակած Ֆրիլ-Դիւան, էջ 551—554: Թէ այս երկու փոփոխակները իրարու հետ ի՞նչ համեմատութիւն ունին, կարող չեմ ըսել:

Չեմ կարծեր թէ Պոռեցի Սաղազայ որեւէ աղերս ունենայ Ոստանցի Սաղազայի հետ:

Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ

ԻՐԱՆԵԱՆ ՏԱՐՐՆԵՐ ՀԱՅ ՓՈՂՈՎԱՆՆԵՐ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՄԷՋ*

Թէ Հայ ժողովրդական հաւատքին մէջ բազմաթիւ իրանեան տարրեր կան՝ վերահասու եղած ենք շնորհիւ այն աշխատութիւններու, զորոնք կատարած են դանազան հետազոտողներ: Արեղեան, Անանիկեան, Էմին, Wilhelm¹ — քանի մը անուն միայն յիշած ըլլալու համար — ապացուցած են թէ Հայ ժողովրդական հայեացքներու եւ սովորութիւններու մէջ շատ մը մնայորդներ կան իրանեան դիցարանութեանէն: Ուրիշ իրանեան տարրեր ալ տակաւին մերկացումի կը սպասեն: Յաջորդիւ իրանա-հայ հեթանոսութեան շրջանէն այդ մնացորդներու քանի մը հատը պիտի ներկայացնենք:

1. ԳՐՈՂ — ՍՐՈՇ

Հայ ժողովրդական հաւատքի մէջ ունեցած իր երբեմնի նշանակութեան պատճառով՝ Գրողը այն դիցարանական դէմքերէն մին է, որոնք հայագէտներու բաւական զխացաւ առթելէ վերջն ալ ցայսօր կը մնան խնդրական թէ ի՞նչ ծագումէ են: Տեսնենք նախ թէ Չերագ ի՞նչ կը գրէ ասոր մասին:

«Գրող՝ հայերէն կը նշանակէ տանող՝ կամ գրադիր: Իրբեւ տանող (կրող)՝ կրնար նոյնացուիլ յոյն դիցարանութեան Քարոնի եւ նոյն իսկ Աֆերոնի հետ, որոնք կ'օգնէին ննջեցեալներու յուղարկաւորութեան: Իրբեւ գրող՝ կը համապատասխանէ Հերմէսի կամ Եգիպտացոց Թոթին: Այս երկրորդ ստուգարանութիւնը աւելի ընդունելի կը թուի, անով որ Հայ ժողովուրդը՝ քրիստոնեայ դառնալէ վերջն ալ՝ պահած է ա՛յն էականութիւն հաւատքը, որոնք մարդկային գործերը գրի կ'անցնեն: Ստուգիւ ալ ան կը հաւատայ թէ ամէն մարդ իր աջ ուսին վրայ հրեշտակ մ'ունի, որ իր բարի գործերը խորհրդաւոր գրքի մը մէջ կը գրէ եւ կու լայ, եթէ իր

* Յօդուածագիրս Dr. J. Hambroer, նուիրուած է համեմատական ազգագրութեան: Ուսած է ի քիւրազմագան լեզուներու, նաեւ հայերէն: Յօդուածս գրած է Ռուսմաքեթիս համար. կը ներկայացնենք գերմաներէն բնագրին հայերէն քարգմտութիւնը:

¹ Մ. Արեղեան, Der armenische Volksglaube, Leipzig 1899. — Անանիկեան, ի Encyklopaedia of Religion and Ethics, t. I, Armenia (Zoroastrian). Izaljedovarija i Stadi N. O. — Էմին, Moskva 1896, 1—109. — E. Wilhelm, Analogies in Iranian and Armenian Folklore in Spiegel Memorial Volume, Bombay 1908, 65—83.

² Անշուշտ կրող արտասանութեամբ: Թրգմ.:

պաշտպանեալը մեղանչէ եւ թէ ձախ ուսին վրայ կը կրէ շար հրեշտակ մը, որ իր յոռի գործերը գրքի մը մէջ գրի կ'անցնէ եւ որ կը խնդայ, երբ իր պաշտպանեալը մեղք մը կը գործէ: Այս գրքերը կը համեմատուին վերջին դատաստանին օրը եւ անհատը դրախտ կամ դժոխք (բառ՝ պարսիկ ծագումով) կը զրկուի՝ եթէ իր բարի կամ շար գործերը, ոսկիէ կշիռքի մը վրայ կշռուելէ վերջ՝ ամէնէն ծանրը ըլլան:

«Գրողը՝ Հայերու համար աստուածութիւն մըն է աստուածներու սուրհանդակի մը պէս շարժուն. տգեղ, չար: Ատկէ՛ ահա սա աստութիւնները. Գրողը տանի գեղք. Գրողին բերանը երթաս: Անոնք (Հայերը) Գրողին կը վերադրեն նաեւ ճարտարութիւն, խորամանկութիւն, արթնութիւն — յատկութիւններ, որոնք Հերմէսի կը վերագրուէին Արկադիացիներէն: Ահա թէ ինչո՞ւ անոնք անձի մը, որուն ճարտարութեան վրայ կը հիանան՝ կ'ըսեն. Ի՞նչ Գրող ես դու»²:

Ասոնք են Չերագի յառաջընթացութիւնները, որոնք յունական Քարոնին, Աքերոնին եւ Հերմէսին, ինչպէս նաեւ եգիպտական Թոթին միջեւ տատանելով՝ այս դիցական դէմքին՝ Գրողին էական, սկզբնական գործունէութիւնը լոկ կը շօշափեն իրբեւ հոգետար, իրբեւ էակ մը՝ որ մեռելներու հոգիները կ'անոնէ եւ դատաստանի կ'առաջնորդէ:

Ինչպէս կ'երեւայ՝ Չերագի խօսքերը, իրենց էական գծերով, Էմինէն առնուած են, որ Գրողը յիշեալ հեթանոս աստուածներու եւ հին Հայ, միայն Ազաթանգեղոսէն յիշուած Տիւր (ասորերէն Տիր, եգիպտ. Թոթ, փիւնիկ. Թաուա) անունով աստուածութեան մը հետ աղերսի մէջ կը գնէ: Այս պարագային հին Հայոց Տիւրը պիտի համապատասխանէր Հերմէսին կամ Մերկիւրիոսին եւ Եգիպտացոց Թոթին հետ ալ մերձաւոր կապեր պիտի ունենար³:

Ահա Ազաթանգեղոսի տեղեկութիւնը. «...Ապա ինքն իսկ թագաւորն (Տրդատ) խաղայր զնայր ամենայն զօրօքն հանդերձ ի Վաղարշապատ քաղաքէ՛ կրթալ յԱրտաշատ

² Մ. Չերագ, Notes sur la Mythologie arménienne ի Transactions of the ninth Internat. Congress of Orientalist, vol. II, 338. Նոյնը՝ L'Orient inédit. Legendes et Traductions arméniennes, grecques et turques. Պարիս 1912, էջ 258:
³ Էմին, անդ՝ զլ. 24:

քաղաք, աւերել անդ զբազինսն Անահտական դիցն, եւ որ յերագամոյն տեղիսն անուանեալ կայր: Նախ դիպեալ ի ճանապարհի երագացոյց երագահան պաշտաման Տրի դից, դպրի գիտութեան քրմաց, անուանեալ Դիւան գրչի Որմգրի, ուսման ճարտարութեան մեհեան. նախ ի նա ձեռն արկեալ՝ քակեալ այրեալ քանդեցին⁴: Տիւրը հոս Որմգրի գրչի կոչուելուն՝ Էմին զայն Գրողին քով կը գետեղէ: Ահա մեր ըսելիքը այս ծանօթ հայագէտին.

Ազաթանգեղոսի հին Հայոց Տիւրի մասին գրած այս չափազանց հակիրճ տեղիքէն — Տիւր-Թոթ — անունի նմանութեանէն զատ՝ ուրիշ ոչ մէկ բան կարելի է եզրակացնել. ասկէ բնաւ յայտնի չ'ըլլար թէ Տիւրը հոգետար կամ հոգեդատ է: Էմինի լոկ — Տիւր-Թոթ — անունի նմանութեան վրայ յեցած եզրակացութիւնը թէ Տիւր-Գրող նոյն են՝ երեւակայութիւն է: Ընդհակառակն Թոթի եւ Գրողի միջեւ հասարակաց դիմ մը կայ, քանի որ առաջինը՝ Եգիպտացոց մահադատի ատեն Հորոսի եւ Անուբիոսի քով նստած՝ դատաստանի արդիւնքը տախտակի մը վրայ կը նշանակէ⁵, մինչ ուրիշ եգիպտական աղբիւրի մը համեմատ՝ մահադատի ատեն իրբեւ դատախազ եւ վարձատրող կը ներկայանայ⁶: Նոյնպիսի գործեր, ինչպէս վարը պիտի տեսնենք, Գրողի կը վերագրուին: Գիտականօրէն թոյլատրելի չէ սակայն Էմինի քմահաճ լրացումը, որ հին Հայ Տիւրի մէջ — ի նմանութեան թոթի — հոգետար մ'ալ տեսնել կ'ուզէ: Տիւրի համար այդպիսի պաշտօն մը չի յիշատակեր Ազաթանգեղոս: Տիւր չէր, ուրեմն, ո՛չ հոգետար եւ ոչ ալ հոգեդատ:

Տիւր՝ Ազաթանգեղոսէն գրիչ Որմգրի կ'անուանուի, որուն համար Էմին զինքը Գրողին հետ կը նոյնացնէ: Իրբեւ գրիչ աստուածոց՝ Տիւր անշուշտ ունի ծանօթութիւն աստուածային իմաստութեան, որ զինքը ասակ կ'ընէ իրբեւ գիտութիւններու եւ արուեստներու ուսուցիչ երեւան զալու: Սակայն այս գրիչը՝ մարդկային գործերը նշանակող Գրողի հետ ի՞նչ անշուշտութիւն ունի: Անշուշտ ո՛չ աւելի՛ քան ինչ որ ունի պետութեան մը նախարարը՝ զիւրի գրողի մը

⁴ Ազաթանգեղոս, Տիգրիս 1909, էջ 404:
⁵ Lange ի գիրս Bertholet-Lehmann, Lehrbuch der Religionsgeschichte, I, Tübingen 1925, էջ 475:
⁶ Junkers ի Settimana Internazionale di Et-nologia, IV. Sessione. Paris 1926, էջ 281, 296:

հետ: Բայց աւելի վճռականը կայ. Հայ ժողովրդական հաւատքի մէջ ամենադոյզն իսկ ակնարկութիւն չկայ թէ Գրող աստուածոց գրիչ, քահանայական իմաստութեան կամ արուեստներու եւ գիտութիւններու ուսուցիչ է: Հայոց համար Գրողը էպոս է եւ միշտ հոգեաւար եղած է: Իրբեւ այսպիսի՝ ան կրնայ գրուել պահլ. Սրոշի, գենդ. Սրառաշայի քով. այն իրանեան գերագանց հոգեաւարին, որ իրանա-հայ հեթանոսութեան անկարելի է որ օտար եղած ըլլայ: Այս խնդրոյն պաշտպանութեան համար տեսնենք նախ հայ ժողովրդական հաւատքի մէջ եղած Գրողի էութիւնը:

Հին հայ ժողովրդական հաւատքի մէջ Գրողը հոգեաւար (Psychopomp) է, դեր մը, որ յետոյ, քրիստոնէական շրջանին, հետզհետէ Գարբիէլ հրեշտակապետին անցած է: Ասիկա յատկօրէն ճանչցած է Բենսէ, որ «Ազգագրական Հանդէս»-ի մէջ կը գրէ. «Գարբիէլ տեղ յառաջ Գրողը թէ՛ գրիչ էր մարդկային գործերու եւ թէ՛ հոգեաւ, հոգեաւար: Թէեւ Գրողի էութեան հայոց որոշ նկարագրութիւններ չկան, սակայն յաջորդ ասացուածներէն ու անէժքներէն թէ՛ անոր անձնաորութիւնը եւ թէ՛ իր պաշտօնը յայտնի կ'ըլլայ:

1. Գրող «կոյր» եղած է: Երբ օր. համար մէկու մը դէմ ունեցած մեծ ատելութիւնը ցուցնել կ'ուզուի՝ կ'ըսեն. «Գիտեմ... ան ինձի հանդէպ կոյր Գրող մըն է»:

2. Գրող հոգեաւար էր: Օրինակ. «Գրողը տանի». «Գրողին յանձնեմ քեզ». «Հոգիդ Գրողին տաս»:

3. Գրողը հոգին կ'առնէ՝ բերնին մէջ բան մը դնելով, ինչպէս որ Գարբիէլի մասին կը հաւատան թէ խնձորով մը տղուն բերնէն հոգին կ'առնէ: Օրինակ. «Գրողի պատուը բերանդ դնեմ»:

Բենսէի այս նկարագրական մեղ հետաքրքրողը՝ մասնաւորապէս Գրողի հոգեաւար ըլլալն է: Ալիշան՝ հին հայ աղբիւրք մը քաղելով՝ կու տայ մեղ ուրիշ, անհամեմատօրէն կարեւոր մանրամասնութիւն մըն ալ — Գրող՝ իրբեւ բարի հոգեաւ: Հոգեաւոր յաճախ հրեշտակ մը կը մտածուի, որ նաեւ Գրող կը կոչուի եւ ամբողջ աշխարհը կը շրջի՝ Աստուծոյ հրամանը կատարելու համար: Մեղք կը համարուի Գրողն անիծելը, վասն զի «ով որ Գրողը կ'անիծէ՝ զԱստուած

կ'անիծէ»⁸: Հետեւաբար պէտք է որ Գրող սկզբնաբար բարի հոգի մ'եղած ըլլայ: Ուստի Հայ ժողովրդական ներկայ հաւատքի մէջ անոր դիւական նկարագիրը — դատելով իր կատարած պաշտօնէն — վերջէն ստացուած գիծ մըն է: Ասիկա անո՛վ կ'ապացուցուի որ Գրող, ինչպէս յիշեցինք, «կոյր» կը ներկայացուի: Գրող-Սրոշի նոյնութեան ենթադրութեամբ՝ այս կուրութիւնը հաւանական է: Պարսիկներու պահապան ոգին եւ հոգեաւոր՝ պահապան գրականութեան մէջ արդար, երկիւղած Սրոշ, ահաղ-Սրոշ կը կոչուի⁹:

Պարսկական դատի կամուրջին — Չինուատ կամուրջ — քով տեղի ունեցած մահադատին մէջ արդար եւ անաչառ վճիռ տրուելուն համար՝ կրնայ իրաւամբ կոյր արդարութիւն համարուի: Իսկ եթէ նկատի առնուի որ Գրող՝ մեղմական կերպով, քաղցր պատառով մըն է որ հոգին կ'առնէ, եւ թէ այսօր Գարբիէլ հրեշտակապետ — բարի հոգի մը — հոգեաւոր պաշտօն կը կատարէ՝ իրաւամբ կրնանք Գրողը սկզբնաբար բարի հոգեաւ մը նկատել: Սակայն իր նկարագիրը նոր, օտար գիծ մը ստացած է, այնու որ իրբեւ հոգեաւ՝ հոգին մարմնոյ մէջէն կ'առնէ: Այս մանրամասնութիւնը պարսկականին հակառակ է, վասն զի Պարսից համեմատ մահը չար սկիզբէն՝ Ահրիմանէն՝ յառաջ կու գայ¹⁰: Հոս հաւանօրէն իսլամական ազդեցութիւն տեղի ունեցած է, քանի որ Ղուրանի (Սուրա 79, 1) համեմատ՝ Ազրայէլ հոգեաւոր՝ Աստուծոյ հրամանով կ'առնէ մարդուն հոգին¹¹: Ծեշտենք նաեւ որ Հայաստանի ինչ ինչ տեղեր, երկու հոգեաւորներ կ'ընդունուին. բարի մը՝ բարեպաշտներուն, չար մը՝ մեղաւորներուն համար¹²:

Ինչպէս յետոյ մանրամասնօրէն պիտի ասպացուցուի՝ Գրող սկզբնաբար Սրոշի (աւ. Սրառաշ) հետ նոյն էր: Ահա համառօտիւ քանի մը գծեր Պարսից յետնախօսութեան (eschatologie) մէջ իր դերի մասին: Դհալլա

⁸ Ալիշան, Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց, Վենետիկ 1895, էջ 226:
⁹ H. Nyberg, Hilfsbuch des Pehlevi, II, Glossar. Upsala 1931, 5, 206.
¹⁰ Yasna 30, 4. Bahman Yašt 1, 5. Cf. J. Darmesteter: Zend-Avesta. 3. Aufl. 3 Bände. Paris 1892—1893.
¹¹ B. A. Donaldson: The wild rue. A Study of Muhammadan Magie and Folklore in Iran. London 1938, 68. Հրեական հոգեաւ Սամայէլ, չար ոգի մը՝ J. Scheffelowitz: Die altpers. Religion u. d. Judentum. Giessen 1914, 57 եւ ծանօթ. 1:
¹² Ազգագր. Հանդէս, Ա. 308, Բ. 178:

⁷ Ազգագրական Հանդէս, 2. 8:

կը գրէ այս առթիւ. «Աւելի ուշ շրջաններուն Սրառաշ պաշտօնակից է Միհրին եւ Ռաշնունին, որոնք միասին կը կազմեն երկնային ատեան մը՝ մեռելները դատելու համար: Միհր եւ Ռաշնու, երկու եղբայրները, դատ կը վարեն՝ նստած Սրառաշին հետ, որոնք Գաթասի մէջ չեն յիշատակուիլ, բայց յիշատակութիւն մը կ'ըլլայ Սրառաշի դալուստի մասին, իրբեւ հոգեաւ, հատուցանելու համար բարի ու չար գործողներուն¹³»: Եթէ ուրեմն Սրառաշ Աւեստայի հնագոյն մասին՝ Գաթասի մէջ իրբեւ մեռելներու դատաւոր առանձին երեւան կու գայ՝ Պահաւեան շրջանին այդ պաշտօնը կը կատարէ լոկ իրբեւ Ռաշնուի ընկեր՝ Միհրի նախադասութեան տակ¹⁴:

Դարձեալ — որ մեզի համար կարեւորագոյն է — Սրառաշ հոգեաւարն էր որ բարի ննջեցեալներու հոգիները Չինուարի կամուրջը՝ առանձնական դատաստանի կ'առաջնորդէր: Փարսերու գաղափարով մեռելին հոգին մահէն վերջ, առաջին երեք օրերը դիակին քով կը նստի¹⁵: Սադրարի մէջ հոգին այդ վիճակի մէջ տղու մը կը նմանցուի, որ իրեն համար որոշուած տեղւոյն ճամբան չի գիտեր¹⁶: «Այսպիսի նեղ պարագայի մէջ Սրոշ մանկարարձի դեր ունի¹⁷»: Եթէ մարդը իր կեանքին մէջ Սրոշի պատուոյն եւ իւր հոգւոյն փրկութեան համար «երեք — գիշերներու — արարողութիւնը» կատարած է՝ հրեշտակը գինքը պիտի պաշտպանէ դեւերու յարձակումներու դէմ եւ այդ օրերուն գինքը միմեկ պիտի չլիզուի¹⁸: Չորրորդ օրը ծագելուն՝ Սրառաշ, հակառակ չար ոգիներու անգոր ճիգերուն՝ հոգին Չինուատ կամուրջը կ'առաջնորդէ¹⁹: Իսկ չարերուն հոգիները ո՞վ դատաստանի կ'առաջնորդէ: Söderblom կ'ապահովցնէ. «Անտարակոյս հոգիները, սկզբնաբար, միեւնոյն առաջնորդն ունէին, բայց մենք այդ մասին բան մը չենք գիտեր: Բարիներուն հա-

մար այս պաշտօնը Սրառաշին կը կատարէր²⁰»:

Եթէ իրանեանց յետնախօսական տեսութիւնները Հայոց ժողովրդական տեսութիւններուն հետ համեմատուին՝ էական կէտերու մէջ իրարու հետ կը համաձայնին: Ամէնէն առաջ հայ խօսակցութեանց մէջ սա հաւատքը գրեթէ ամէն տեղ տարածուած է թէ մարդուն մահէն վերջ՝ հոգին դեռ քանի մը օր դիակին մօտ կը մնայ²¹: Այդ մնալուն տեսողութիւնը յաճախ կը ճշգրտի մինչեւ թաղումը²²: Կան նաեւ երեք օրերը²³: Նոյն ըմբռնումն ունին նաեւ մահմետական Պարսիկները²⁴, եւ ատկէ դատ բազմաթիւ ժողովուրդներ²⁵: Թէ այս ժողովուրդներու քով իրանեան ազդեցութիւնը ո՞ր չափով կրնայ ընդունուիլ՝ հոս պիտի չքննենք: Նոր-պարսիկ ժողովրդական հաւատքի համար ան կրնայ ենթադրուիլ. նոյնպէս այս ըմբռնումները, Հայերէն դատ, Առաջաւոր-Ասիոյ միւս ժողովուրդներու, օրինակ՝ կովկասեան Սեւսուրներու քով կրնան իրանեան ազդեցութիւն համարուիլ²⁶: Իրանեան ազդեցութիւն կրնայ գուշակուիլ նաեւ Ռուսներու եւ Ռումէններու քով, քանի որ այս երկու ժողովուրդները — ինչպէս ուրիշ տեղ պիտի ասպացուցուի — բազմաթիւ տարրեր ընդունած են իրենց ժողովրդական հաւատքի մէջ իրանեան դիցարանութեանէն²⁷:

Ինչպէս որ մահէն անմիջապէս վերջ հոգւոյն կայանի մասին Իրանի եւ Հայոց տեսութիւններու մէջ համաձայնութիւն կայ, նոյնը գոյութիւն ունի նաեւ անոր (հոգւոյն) դէպի անդին ըրած ճամբորդութեան մասին: Գրող, յետոյ Գարբիէլ, հոգեաւարի պաշտօն կը կատարէ: Սակայն այս հաւատքը եղանակաւորում կամ լրացում ստացած է եւ այն Իսլամի ազդեցութեան տակ: Քանի մը հայկական աւանդութիւններու համեմատ՝ հոգին դէպի անդեմական ըրած ճամբորդութեան ժամանակ, երկու հրեշտակէ կ'առաջնորդուի, որոնք

¹³ Yasna 43, 12. M. N. Dhalla: Zoroastrian Theology. New York 1914, 41.
¹⁴ Dadistan in Denik 14, 4. 28, 5. Menuk i Khrat 2, 118. Dhalla, 239.
¹⁵ Dadistan XX. Mino Kherad IV, 9; XVII, 6. Gorvala in Spiegel Memorial Volume. Bombay 1908, 108.
¹⁶ Saddar LVIII, 6—7. Gorval, 110.
¹⁷ Zindahravan. Gorvala 1. c.
¹⁸ Saddar LVIII, 4. 7. Sayast la Sayast 17, 3. Dhalla, 239. կամ N. Söderblom: La vie future d'après le mazdeisme. Պարսի 1901, 92.
¹⁹ Grand Bundahis XXII, 611. Söderblom, 93.

²⁰ Söderblom, 92, 132.
²¹ Ազգ. Հանդ. ԺԲ. 211, 217:
²² Անդ՝ Ա. 317, Բ. 185:
²³ Սամուէլեան, Ազգ. Հանդ. ԺԲ. 217:
²⁴ Donaldson, անդ՝ 71.
²⁵ Scheffelowitz, անդ՝ 178.
²⁶ G. Nioradze, Begräbnis u. Totenkult b. d. Chewsuren. Stuttgart 1931, 17.
²⁷ Fr. Haase: Volksglaube u. Brauchtum d. Ostslaven. Breslau 1939, 303. A. Flachs: Rumän-Hochzeits- und Totengebräuche. Berlin 1899. B. Stern: Medizin, Aberglaube u. Geschlechtsleben in der Türkei. Berlin 1903, 281.

կեանքի մէջ աջ ու ձախ ուսերուն վրայ նստած էին, որոնք կենդանութեան ատեն մարդուն գործած բարի ու չար գործերը գրի անցուցած էին եւ յաճախ պահապան հրեշտակ կամ Գրող կը յորջորջուին: Չար հրեշտակը, ճամբան, օգնութեամբ ուրիշ չար ոգիներու՝ բարի հոգիին վրայ կը յարձակի եւ կ'ուզէ զայն իր իշխանութեան ենթարկել, սակայն բարի հրեշտակը կրակէ սուրով կը դիմադրէ անոնց եւ հոգին կը պաշտպանէ²⁸: Այս տեսութիւնը անո՛վ իրանեան է որ կը պատկերացնէ երկինք ճամբորդելու ժամանակ հոգւոյն ենթարկուած չար ոգիներու յարձակումները եւ՝ ինչպէս վերը յիշատակուեցաւ՝ չար ոգիներու կը դիմադրէ Սրոշ: Ընդհակառակին՝ Իսլամէն (Սուրա 50) է ծագումը ուսերու վրայ երկու հրեշտակներու զաղափարին, որոնք մարդկան գործերը գրի կ'անցնեն: Մահմետական Պարսիկներու քով ուսերու վրայի երկու հրեշտակները — Բագիր եւ Ատիգ — Հայոց քով²⁹ եղածներու պաշտօնը ունին: Մահմետական տեսութեանն ազդուած՝ Գրող-գրիչ կոչումը յետոյ նաեւ Սրոշի ժողովրդական ստուգաբանութեան մէկ ձեւը եղած է, բան մը, որ դիւրաւ տեղի կրնար ունենալ երկուքին լեզուական նմանութեան պատճառաւ. անձնաւոր Սրոշէն՝ անձնաւոր գրիչը եղած է, յետոյ նոյն իսկ բազմաթիւ (գրիչներ): Ստոյգ կարելի է համարել թէ Գրողի դէմքը նախախմբական է, նոյնպէս միւս յետնախոսական տեսութիւններու կորիզը նախաքրիստոնէական ծագում ունի:

Ինչպէս որ ցարդ Հայ ժողովրդական հաւատքէն յառաջ բերուած մանրամասնութիւնները իրենց կական կէտերուն մէջ պարսկական անդրլիբան տեսութիւններուն կը համապատասխանեն՝ նոյնպէս ալ հոգւոյ դատաստանի տեսութիւնը՝ երկինքի գրան առջեւ: Արեղեան եւ ուրիշներ³⁰ ընդարձակօրէն խօսած են ասոնց վերաբերեալ Հայ եւ իրանեան տեսութիւններու միջեւ եղած սերտ աղերսի մասին: Հոս լոկ կ'ուզենք ակնարկել թէ մարդուն գործերը թէ՛ Հայոց եւ թէ՛ Պարսից քով արդարութեան կշիռքին վրայ կը կշռուին, որմէ վերջ հոգին դատաւորաց կամուրջէն կ'անցնի եւ իր գործերուն համե-

մատ դրախտը կ'երթայ կամ դժուր (պահլ. դոշախտի) կ'իյնայ վարձատրուելու կամ պատժուելու համար — մանրամասնութիւններ, որոնք Իրանեանց կողմէ հոգւոյ դատաստանի նկարագրութեան ճշգրտօրէն կը համապատասխանեն³¹. միայն թէ մազի կամուրջի, իրանա-հայ դատաւորներու կամուրջի դատաստանը՝ Հայոց քով փոխանակ առանձնական դատաստանի՝ ընդհանրական դատաստանի ժամանակ տեղի կ'ունենայ³²: Բնականաբար տարածայնութիւն դոյութիւն ունի նաեւ հոգիներու դատաւորի մասին: Եթէ Իրանեանց քով Միհրն է գլխաւոր դատաւորը, քրիստոնէայ Հայոց քով Քրիստոս է, որ ծագող արեւուն վրայ դրած է իր զահր³³:

Սրոշ-Գրողի նոյնութեան հարցը մոյթ կը գտնէ նաեւ ուրիշ՝ Ալիշանէն ու Չերազէն գժրախտարար շատ համառօտիւ դժուած դէմքով մը, այն է՝ Շուտիկը: «Շուտիկ Յոնիայի Հայոց համար այն է, ինչ որ միւս Հայոց համար Գրողն է: Սա անոնց քով կ'արթնցնէ զաղափարը աստուածութեան մը Գրողէն աւելի՛ շոյտ եւ նուազ զգուցիչ³⁴»: Ալիշան կ'աւելցնէ թէ Շուտիկ անունը հին բժշկական գրքերու մէջ «մահ» բառով կը ներկայացուի³⁵: Թէեւ այս համառօտութեան մէջ կարելի չէ Շուտիկի մանրամասն գծերն ու գործերը խոչորացոյցի տակ գնել — ո՛չ Չերազ եւ ո՛չ ալ Ալիշան աղբիւր յիշած են — սակայն կարելի է, առանց մասնաւոր մտահոգութեան, այս պատկերը Գրողի քով գե-տեղել: Իսկ ինչ կը հայի Շուտիկ անունն՝ ան քիչ մը կը նմանի հին արարական Սուրուշ-Սերուշ անունին:

Ուշագրաւ է ի վերջոյ այն պարագան որ Հայ ժողովրդական հաւատքի մէջ Գարրիէլ հրեշտակապետը յաճախ Գրողի տեղը կը բռնէ: Այս փոխանակութիւնը Փոքր-Ասիոյ կրօնքներուն համար կրնայ նշանակական համարուիլ: Հին արարական աղբիւրներու մէջ Սրոշ՝ Սուրուշ-Սերուշ անունի տակ կ'ապրի:

²⁸ Ազգ. Հանդէս, Բ. 186. Ա. 318. Գ. 403: — Արեղեան, Ա. 41: — Söderblom, անդ՝ էջ 92: — H. Hübschmann, Հայ Քեր., էջ 142: — Դատական կամուրջը՝ շատ մը ժողովուրդներու քով մահմետական ժառանգութիւն է: — Scheffelowitz, անդ՝ էջ 180: — G. Nioradze, անդ՝ էջ 11:
²⁹ Ազգ. Հանդէս, Ա. 319, 336:
³⁰ Ե. Լալայեան, Ճաւախքի Բուրմուրք. Թիֆլիս 1892, էջ 12: — Արեղեան, անդ՝ էջ 19:
³¹ Չերազ, անդ՝ էջ 266:
³² Ալիշան, անդ՝ էջ 84:

²⁸ Ազգ. Հանդէս, Ա., 318, 336. Բ. 186:
²⁹ Donaldson, անդ՝ էջ 79, 81:
³⁰ Արեղեան, անդ՝ էջ 19: — Wilhelm, անդ՝ էջ 71:

Սուրուշ-Սերուշ կամ ձեպարայիլ (Գարրիէլ) կ'իշխէ կամ կը մարտնչի մոգերուն ու դեւերուն (ձին) հետ: Պաւարն ու ցուրա հովերը կը փարատէ, կը մաքրէ աղբիւրները, կ'արթնցնէ աքաղաղները ու կը մղէ անասունները զուգաւորումի³⁶, — պաշտօններ, որոնք Պարսից քով ալ աւելի կամ պակաս Սրուշին կը վերագրուին (այս մասին այլուր): Այսօրուան Մանդեաներու, այսինքն Միջագետքի եւ Իրանի բազմաթիւ իրանեան տարրերով միլրոշական աղանդաւորներու մասին կը հաւատնէ Drower թէ «Գարրիէլ եւ Գաուրիիլ Իշխնա ճշգրտօրէն կը համապատասխանեն Չարաշտական Սրաուշայի³⁷: Այս նմանութիւնը նաեւ իրբեւ հոգեւոր երեւան կու գայ այն պարագայէն որ այս աղանդաւորները Պարսիկներու պէս «Սրաուշայի արարողութիւնը կը կատարեն, ինչպէս կեանքի մէջ, նոյնպէս մահէն վերջ (այս արարողութիւնը կը կատարեն՝ հոգիի վերելքին օգնելու համար)³⁸»: Հին մանդեան աղբիւրներու մէջ Սաուրիէլի (Գարրիէլ) քով կայ նաեւ Պաուհանկա (պարս. պատգամաւոր), բառ մը՝ որ սկզբնաբար Սրաուշայի համար կաղապարուած էր³⁹:

Ամէն դէպքի մէջ շատ հաւանական է որ Գրող աղերսի մէջ է Սրաուշա-Սրոշի հետ*:

Dr. Joh. Hambroer, Wien.

Թարգմ. Հ. Ե. ՊՕՂՈՍԵԱՆ

³⁶ Decourdemanche ի գիրս Revue des Traditions populaires, Paris 1908, XXIII, 210.
³⁷ E. S. Drower, The Mandaeans of Iraq and Iran. Oxford 1937, 203.
³⁸ Drower, անդ՝ 223: Աս այդ W. Brandt, Die mandäische Religion. Leipzig 1889, 82.
³⁹ Brandt, անդ՝ 73.
 * Գրող առաջին անգամ կը յիշուի Յրիկէն (էջ 293).
 Յորժամ մահն մտնենց ու գրօնց դայ,
 Ոչ ի ծեր կու խնայց, ոչ ի մանուկ, ոչ յերեխայ...
 Նոյնը ունի նաեւ Պլուզ վարդապետ «Երկուս ի մէկ տեղ բերած» տաղին մէջ (անդ, էջ 506):
 Ալիարհն է կանանց մարգեր,
 մեք ի մէջն ենք կաբոււ ձաղեր,
 Գրօնց է կղեր բաղայ,
 կու կրբէ մէկ մէկ դար ի վեր:
 Ուրիշ մը՝ «Ես աչք եմ գու հոգի» տաղին մէջ (ան., 528).
 Այն քաղաքն, որ դու մտնես,
 Գրօնցի ձայնիկ չի հասնի:
 Յրիկ այլուր գրած է (էջ 482).
 Գարրիէլն երբ խղիւր կու գայ
 Հիւանդին լեզուն կու կապի:

ՅՈՒՅՆԿ ՀՆՏԵՐԷՆ ԶԵՌԵԳՐԱՅ
ՆԻԿՈՍԻԱՅԻ Ի ԿԻՊՐՈՍ

(ԸՅԺԾ ՓՈԽԵԳՐՈՒՄԸ ԸՆԹԻԼԵՍՍ, ԿԸԹՈՂԻԿՈՍՏԵՐԸՆ)

Հին է Հայ գաղթականութեան սկզբնաւորութիւնը Կիպրոս կղզւոյն վրայ: Գաղթականներու թիւը դարերու ընթացքին, մինչեւ մեր օրերը, կրած է մակընթացութիւն եւ տեղատուութիւն փոխն ի փոխն: Գաղթականները հաստատուած էին կղզւոյն այլ եւ այլ կէտերու վրայ: Ունէին անոնք իրենց եպիսկոպոսը, որուն աթոռանիստն էր, հաւանօրէն ի սկզբանէ հեռէ, Նիկոսիա (Աւքօշա, Լաւքօշա, Lewkosia) . ԺԳ. դարուն ընտիր դաս մը գաղթականներու կը յիշուի ի Մաղուսա (Փամագուստա), Կանչուոր Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ հովանոյն տակ, որ «վանք» ալ կ'անուանուի: ԺԶ. դարու կէսին ձեռք բերին Հայերը Ս. Մակարի վանքը, որ յառաջ Ղպտիներուն կը պատկանէր:

Կը սպասուէր, որ այս գաղթականութիւնը պահպանած ըլլար իր ծոցը իր բազմադարեան կեանքէն յուշարձաններ, մշակոյթի հեռքեր: Ինչ որ հասած է մեզի, շատ աղքատ է թուով: Անհետացած են հին ընտանիքները, կամ ձուլմամբ տեղացի ժողովուրդներու հետ եւ կամ արտագաղթով: Արտագաղթած են նաեւ գրաւոր յիշատակարանները ըստ մեծի մասին: Իրր 70 ձեռագիրներէն, որոնք մնացած են հոն, հազիւ հինգը տեղւոյն վրայ գրուած են: Բայց կը գտնենք կղզիէն դուրս, այլ եւ այլ ձեռագրական Հաւաքումներու մէջ ոչ խոտելի թիւ մը զբնագիրներու, որոնք Կիպրոս գրուած են: Կիպրոս կղզւոյն եւ Հայ գաղութի պատմութեան համար տեսնել՝

1. Բակուրան (Վահան Մ. Քիւրքճեան), Կիպրոս կղզի, Նիկոսիա 1903, էջ 122:
 2. Արշակ Ալպօյաճեան, Կիպրոս կղզին. իր անցեալն ու ներկան. Թէոդիկ, Ամենուն տարեցոյցը, 1927 (Պարիս), էջ 192—254:
 3. Բակ (Բարդէն Ա. կաթողիկոս Կիւլէ-սէրեան), Հայ Կիպրոս. Հայ գաղութը եւ Ս. Մակար, Անթիլիաս 1936, էջ ԺԶ + 272:
 4. Հ. Ն. Ակիմեան, Հայ Կիպրոս, Հանդէս Ամսօրեայ, 1937, էջ 378—381:
- Կիպրոսի ձեռագիրները 1920էն յառաջ երկու խումբով կը պահուէին Նիկոսիայի Առաջնորդարանին եւ Ս. Մակարի վանքին